

ირმა კვაშილავა

თანამედროვე აფხაზეთის სოფლის მეურნეობა და მისი განვითარების პერსპექტივები (გალის რაიონი)

აფხაზეთი საქართველოს ერთ-ერთი მდიდარი ბუნებრივი პირობების მქონე რეგიონია, რაც ეკონომიკური აღორძინების რეალურ საფუძველს წარმოადგენს. ზოგადად, დასავლეთ საქართველოში ჰავა სუბტროპიკულია, ზომიერი, მინა უხვი სხვადასხვაგვარი მცენარეებით, დაბურული ტყეები, ანკარა მდინარეები ზომიერი სარტყლის უმდიდრესი ფლორითა და ფაუნით, ბარაქიანი მოსავლით. სოფლის მეურნეობა - მრავალფეროვანი, მინათმოქმედება - ინტენსიური (მრავალმინდვრიანი სისტემა), აგროტექნიკა - მონინავე, მოსახლეობა - ბინადარი, მემცენარეობა - მრავალგვაროვანი (განვითარებული მეხილეობა-მევენახეობით), მესაქონლეობა - ბაგური, არამომთაბარე, რაც არ გამოორიცხავდა საზაფხულო საძოვრების გამოყენებას (რეხვიაშვილი 1982:335). ამგვარმა ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა პირობებმა და სოციალურ-ეკონომიკურმა უპირატესობამ იხსნა ქვეყანა, სადაც თითოეული მხარე მჭიდრო სამეურნეო ურთიერთობებით არის შეკავშირებული დანარჩენებთან და ამავე დროს, მეზობელი ქვეყნებიდან გამიჯნულია ბუნებრივი ზღუდეებით. ამიტომაც, საქართველოდან რომელიმე კუთხის ჩამოჭრა, რომელიც გეოგრაფიული პირობების გამო ყველა არტერიით გადაბმულია მთელთან, - ეს იქნებოდა ერთი ორგანული სამეურნეო-ეკონომიკური სხეულის დასახიჩრება, ვინაიდან ისტორიას არ ქმნიდა გეოგრაფიის ლოგიკა, ისტორიას გენეტიკური კავშირი ჰქონდა საქართველოს ორგანულ ეკონომიკურ და ტერიტორიულ მთლიანობასთან (ინგოროყვა 1918:1-2). ზემოაღნიშნულ მოსაზრებას თანამედროვე აფხაზეთის არასახარბიელო ვითარება ამართლებს. ოდესღაც აყვავებული, მჭიდროდ დასახლებული, ინდუსტრიულად განვითარებული, სოფელლონიერი, რეკრეაციული საშუალებებით მდიდარი აფხაზეთი დღეს

სუბტროპიკული უდაბნოა, რომლის თითოეულ კვადრატულ კილომეტრზე ოცი კაცი მოდის. 1997 წლის მონაცემებით, აფხაზეთმა ჩაის 23 ფაბრიკის საწარმოო პოტენციალიდან, მხოლოდ 1,5 გამოიყენა; მოუვლელი ციტრუსების პოტენციალიდან „დიდ გამარჯვებამდე“ მონეულის - მხოლოდ 4%, ხოლო საკურორტო ინდუსტრიის მხოლოდ 3% იქნა გამოყენებული. „ერთადერთი რაც თავსაყრელი აქვთ, ეს არის ელექტროენერჯია და საცხოვრებელი ფართი - ორივე ქართველების ხარჯზე“ (ლორთქიფანიძე 1998:16). „ნიშანდობლივია იმის აღნიშვნა, რომ ბიუჯეტში ქართულ მოსახლეობას 50%, ხოლო აფხაზებს მხოლოდ 3% შეჰქონდათ“ (ჯანელიძე 1992:10). 2000-2005 წლებში, როგორც სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოება, ისევე სოფლის მეურნეობაში დასაქმებულთა რაოდენობა ინტენსიურად მცირდება. მიუხედავად ამისა, 2002 წელს იგი აფხაზეთის ბიუჯეტის 57%-ს ავსებდა (შულგინა, 2002:3). „აპსნი პრესის“ ცნობით, 2003 წელს ჩაის წარმოების გეგმა 54,6%-თ, ხოლო ბოსტნეულის - 55%-თ შესრულდა (გაზეთი, 2004:2). აღსანიშნავია, რომ წინა წლებთან შედარებით, ციტრუსების წარმოება შესამჩნევად გაიზარდა. აფხაზეთში მეჩაიეობის შემდეგ, მეციტრუსეობა მეორე ადგილზე იდგა და ძალზე მაღალი რენტაბელობით გამოირჩეოდა. სუფთა მოგება პროდუქციის თვითღირებულების 60-65%-ს აღწევდა (გრძელიშვილი 2011:84). რასაკვირველია, ომამდელი დონის მიღწევას დრო სჭირდება, მითუმეტეს, აქ მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიკური მდგომარეობა უფრო მძიმეა, ვიდრე დანარჩენ საქართველოში. ცხადია, აფხაზეთში საომარი მოქმედებების წარმოებამ აუნაზღაურებელი დარტყმა მიაყენა საქართველოს ეკონომიკას. ომის შემდეგ მინიჭებული სტატუს-კვოს „წყალობით“, საქართველოს ეროვნული მეურნეობა ყოველწლიურად მთლიანი შიდა პროდუქციის მოცულობის დაახლოებით 5-6 მლრდ. დოლარით ზარალდება (აფხაზეთის 1996:7).

დღეისათვის, აფხაზეთში სოფლის მეურნეობის პროდუქციის უდიდესი ნაწილი გალის რაიონში (ისტორიულ სამურზაყანოში), ძირითადად, კერძო მეურნეობებში ინარმოება.

ამიტომ იგი აფხაზეთის ეკონომიკურ ცენტრად მოიაზრება. ასე იყო ომამდეც. გალი საქართველოს ერთ-ერთ უმსხვილეს და უმნიშვნელოვანეს ადმინისტრაციულ-ეკონომიკურ რაიონს წარმოადგენდა ფართოდ განვითარებული სანარმოო და სოციალური ინფრასტრუქტურით. მისი ტერიტორია 1000,2 კმ²-ს შეადგენდა. მოსახლეობა 1992 წლის ოქტომბრისათვის 83 000 იყო, ანუ აფხაზეთის მოსახლეობის 15,8%-ს შეადგენდა, რომლის 93,8% ეთნიკურად ქართველი, 0,8% - აფხაზი და 3,1% რუსი იყო. რაიონი ადგილობრივი მმართველობის 25 ადმინისტრაციულ ერთეულად, მათ შორის ერთი ქალაქისა და 24 სოფლის გამგეობად (ახლანდელი სასოფლო თემი) იყოფოდა, რომელშიც 91 სოფელი იყო გაერთიანებული (ნადარეიშვილი 1998:149). აფხაზეთის დე-ფაქტო ხელისუფლებამ გალის რაიონის ტერიტორიის საზღვრები ოჩამჩირისა და ტყვარჩელის სასარგებლოდ შეცვალა. 2003 წელს ჩატარებული საყოველთაო აღწერის მონაცემებით, „მთლიანად აფხაზეთის მოსახლეობა 179 380 შეადგენს. ეროვნულობის მიხედვით, გალის რაიონის ხარჯზე, პირველ ადგილზე ქართველები არიან. მათი საერთო რაოდენობა 59 650 მცხოვრებს აღწევს, აქედან გალის რაიონში 55 000 ქართველი ცხოვრობს. მთლიანად აფხაზები 42 200-ს შეადგენენ“ (მალრაძე 2005:3). აფხაზეთში მკვეთრად შემცირდა ყველა ეთნოსის წარმომადგენელთა რაოდენობა, ამიტომ როგორც დემოგრაფიული მატების საშუალებას და ამავე დროს, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის უმთავრეს წყაროს, ამჟამად გალის რაიონს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

აფხაზეთის ყველაზე განვითარებულ სასოფლო-სამეურნეო რაიონში - გალში, 1980-იან წლებში ენგურჰესის კასკადის - საქართველოს მძლავრი ენერგეტიკული ობიექტის მშენებლობამ და ექსპლუატაციაში გაშვებამ, იგი მსხვილ აგრარულ-ინდუსტრიულ რაიონად აქცია. გარდა ამისა, გალი თითქმის ერთადერთია, რომელსაც აქვს სოფლის მეურნეობის ექსტენსიური განვითარების მნიშვნელოვანი პოტენციალი კოლხეთის ზონის ასათვისებელი მიწების ხარჯზე. ურიგო არ იქნებოდა იმის აღ-

ნიშვნა, რომ აქ მოსახლეობის ცხოვრების დონის მაჩვენებლები თითქმის ევროპულ სტანდარტებს უტოლდებოდა (ნადარიშვილი 1998:151). აფხაზეთ-სამეგრელოს პოტენციურ შესაძლებლობებზე, ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში, დიმიტრი ბაქრაძე აღნიშნავდა: „მიეცით მათ ბიძგი და მეურნეობა იქ განვითარდება ისეთი გაქანებით, რომ მათი ქვეყანა გახდება მეორე შვეიცარია“ (დიძარია 1962:169).

ისტორიკოსის ამ შეხედულებას ისტორიული საფუძველიც გააჩნია. კერძოდ, გალის რაიონის ზღვისპირა ზოლი ძველი კოლხური კულტურის ფორმირების წამყვან რეგიონს წარმოადგენდა. ამას ადასტურებს მის ტერიტორიაზე ნაპოვნი სპილენძისა და ბრინჯაოს ზოდების, სამეურნეო იარაღების რამდენიმე განძი. „მათ შორის სოფელ ფიჩორში აღმოჩენილი მასალა: სასრესები, ქვასანაყები, ხელსაფქვავეები და სხვა. აგრეთვე, დანახშირებული ხორბლის მარცვლების სიმრავლე“ (ჯიბლაძე 1985:71). ამავე ნამოსახლარის კომპლექსში მოკვლეული იქნა დღემდე სრულიად უცნობი ფორმის ბრინჯაოს თოხები (17 ცალი) (ჯიბლაძე, მუხიგულაშვილი 1998:53). რაც შეეხება „ბიძგის მიცემას,“ ის აფხაზეთის ეკონომიკის განვითარებას ისევე სჭირდება, როგორც ადრე, შემდეგ კი - მისი ბუნებრივი რესურსებით კვლავ გაამართლებს მოლოდინს; მშრომელ და გამრჯე ადამიანს ერთი ათად აუნაზღაურებს შრომას, ვიდრე საქართველოს სხვა დანარჩენი კუთხეები. ამიტომ „ომამდელ პერიოდში აფხაზეთი ეკონომიკური კეთილდღეობით სხვა რეგიონებს სულ ცოტა 1,3-ჯერ სჭარბობდა“ (უსტიაშვილი 2004:6).

შხედველობაში მისაღებია ისიც, რომ „მინათმოქმედებისათვის ფართობი აფხაზეთში ძალზე მცირეა, ვინაიდან მისი ტერიტორიის უმეტესი ნაწილი (74,14%) მთებსა და გორაკ-ბორცვებს უკავია“ (გრძელიშვილი 2017:7). სასოფლო-სამეურნეო მიწები, ძირითადად, თავმოყრილია ზღვისპირა ზონაში - ვაკეზე, დანარჩენი ტერიტორია თითქმის გამოუყენებელია (რიგვავა 2004:103). მინის ფონდის ყველაზე ღირებული ნაწილით, - სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებით გალის რაიონი

არის უზრუნველყოფილი. ამას მოწმობს 1923 წლის საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო აღწერაც, რომლის თანახმად, მაშინდელი სამეურნეო მაზრა (თანამედროვე გალის რაიონი), როგორც მოსახლეობის რაოდენობით, ისე მეურნეობათა საერთო რიცხვით, გუმისთის მაზრის გარდა, აფხაზეთის ყველა დანარჩენ მაზრას აღემატებოდა (საქართველოს 1926:86-91; 210). ნიშანდობლივია, რომ XX საუკუნის დამდეგსაც აფხაზეთის გამოსადეგი მიწის მხოლოდ 33% იყო დამუშავებული. დანარჩენი ფართობი გვიმრითა და ეკალ-ბარდებით იყო დაფარული (დუმბაძე 1961:60). ამას ემატებოდა სამეურნეო სამხრეთ ნაწილში ქაობიანი ადგილები. ე. წ. კოლხეთის დაბლობზე სამელიორაციო სამუშაოებმა დამატებით 22 000 ჰა მიწის ახალი ფართობი შემატა რეგიონს, რომლის დიდი ნაწილი გალის რაიონზე მოდის (ჩიქოვანი 1975:84). სწორედ ამ ტერიტორიის ათვისებას უკავშირდება სუბტროპიკული და ტექნიკური კულტურის სამრეწველო მასშტაბით განვითარება. საერთოდ, „კოლხიდას სუბტროპიკულ სარტყელში შვიდი ქვესარტყელი გამოიყოფა. ყველა ესენი ერთი სარტყლის ნაწილია სპეციფიკური თავისებურებებით. ერთ-ერთი აფხაზეთ-სამეგრელოს საზღვარზე მეჩაიეობისა და სუბტროპიკული მეხილეობის ქვესარტყელია, რომელშიც გალისა და ოჩამჩირის რაიონები შედის“ (კეცხოველი 1957:39). ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე, აქ სოფლის მეურნეობის დარგობრივი სტრუქტურა არაერთხელ შეცვლილა. მაგალითად, მეციტრუსეობას მეჩაიეობა უსწრებდა, ამ უკანასკნელს - მარცვლეული კულტურები. გალის რაიონი, ისტორიულ წარსულში, საქართველოს მარცვლეული მეურნეობის (სიმინდის) მწარმოებელ ერთ-ერთ უმსხვილეს რაიონს წარმოადგენდა, რომელიც საზღვარგარეთ დიდი რაოდენობით გადიოდა (ზუხბაია, ზანთარაია 1988:158). უძველესი დროიდან იყო განვითარებული კანაფის, სელისა და ბამბის კულტურა, აგრეთვე, მეხილეობა, მებოსტნეობა, მევენახეობა, მეფუტკრეობა. შედარებით ახალ დარგებს მებარემუშეობა და მეთამბაქოეობა წარმოადგენდა. ეთერზეთოვანი კულტურების მოყვანა (რე-

ჰანი, გერანი, პაჩული, აგრეთვე ყაზანლიყური ვარდი) თავდაპირველად აფხაზეთის ტერიტორიაზე დაიწყო. მათი განლაგების სამი ზონა შეიძლება გამოიყოს: ბაბუშერის (სოხუმის რ-ნი), ტამიშის (ოჩამჩირის რ-ნი) და გუდავის (გალის რ-ნი). აფხაზეთი ეთეროვანი ზეთების ერთ-ერთი დიდი მწარმოებელი იყო, რომლის სანარმოები ადგილობრივი ნედლეულის (ბაზილიკი, გერანი, ევკალიპტი) ბაზაზე მუშაობდნენ.

რაც შეეხება მეცხოველეობას, იყო დრო, როდესაც სამურზაყანოში იგი სოფლის მეურნეობის მთავარ დარგს წარმოადგენდა და არც შემდგომში დაუკარგავს მნიშვნელობა. განსაკუთრებით განვითარებული იყო მელორეობა; უმნიშვნელო არც მეფრინველეობა იყო. ცალკე უნდა აღინიშნოს თხილისა და ტუნგოს კულტურებზე. „თხილი შედარებით კარგ და უკეთესი ხარისხის ნაყოფს იძლევა, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოში, რომელმაც ყველაზე მეტი გავრცელება გალის რაიონში ჰპოვა. აქ თავმოყრილია აფხაზეთში არსებული ნარგაობის 74,4%-ზე მეტი“ (ვორონცოვი, ღვინჯილია 1986:13). სულ სხვა სუბტროპიკული მცენარეა ტუნგო, რომელსაც „ზეთიან ხეს“ უწოდებენ. მისგან საუკეთესო საღებავს ამზადებენ. ციტრუსებისა და ჩაის შემდეგ, მიღებული პროდუქციის მნიშვნელობის მიხედვით, ის ძვირფასი სასარგებლო კულტურაა, რომლის მასივები გალისა და ოჩამჩირის რაიონებში გვხვდება (დევიძე 1961:154). იგივე ითქმის ბამბუკისა და დაფნის სუბტროპიკულ კულტურებზე.

ზემოაღნიშნული კულტურების გავრცელებამდე, გალის რ-ში თამბაქო მოჰყავდათ, მაგრამ ნაკლებპროდუქტიულობის გამო, რაიონის მაპროფირებელი დარგი არ ყოფილა. მეფუტკრეობასაც სასაქონლო მნიშვნელობა არ მიუღია, თუმცა, შინაური მეფუტკრეობა საკმაოდ კარგად იყო გავრცელებული.

მეაბრეშუმეობას სოხუმის ოლქში გვიან მიჰყვეს ხელი, მაგრამ ერთ-ერთი მოწინავე გახდა. საზღვარგარეთ იგზავნებოდა როგორც აბრეშუმის პარკი, ისე აბრეშუმის ძაფი. „აფხაზეთზე მოდიოდა საქართველოში დამზადებული აბრეშუმის პარკის თითქმის 10%, ხოლო გალის რაიონი აბრეშუმის პარკის ყველაზე

დიდ მწარმოებელს წარმოადგენდა“ (ქავთარაძე 1971:59). ამჟამად, გალის რაიონში თამბაქო, ეთერზეთები, ტუნგო, აბრეშუმის პარკი აღარ იწარმოება. ეს კიდევ ასატანია. მთავარია, ჩაის ფოთოლი არ იკრიფება, რომლის მზა პროდუქციის უდიდესი ნაწილი ექსპორტზე გადიოდა. „აფხაზეთის სოფლის მეურნეობის მთლიანი საზოგადოებრივი პროდუქტის 50% სწორედ ამ დარგზე მოდიოდა“ (გრძელიშვილი 2011:81). ჩაის ბუჩქის ფართობით აფხაზეთის ეკონომიკური რაიონი მხოლოდ გურია-სამეგრელოს ჩამორჩებოდა, ხოლო მნიშვნელოვნად აღემატებოდა აჭარისა და იმერეთის რაიონებს. გალისა და ოჩამჩირის - სპეციალიზებული რაიონების ხვედრითი წილი აფხაზეთში 89%-ს აღწევდა, ხოლო საქართველოში - 16,1%-ს. მათ შორის, საქართველოს მიმართ გალის რაიონისა - 9,5% და ოჩამჩირის - 6,4% (ზარდალიშვილი 1962:196). ე. ი. მარცვლეული მეურნეობის წარმოება სხვადასხვა მიზეზების გამო შემცირდა და მისი ადგილი მეჩაიეობამ დაიკავა. მალე იგი მეურნეობებისა და კოლმეურნეობების ძირითად დარგად იქცა, რომელსაც ციტრუსების პერსპექტიული მეურნეობა შეემატა და სუბტროპიკული მიწათმოქმედების არსებითი ნაწილი გახდა (ზუხბაია, ზანთარაია 1988:162). ხარისხის მხრივ, აფხაზეთი უკეთესი ხარისხის ციტრუსებს იძლევა, ვიდრე აჭარა, ვინაიდან ამ მხარეში ატმოსფერული ნალექები უფრო ნაკლებია და ნაყოფს მეტი შაქრიანობა აქვს. დღესდღეობით, ციტრუსების მოსავალი აფხაზეთში თანდათანობით იზრდება, ხოლო ჩაის კულტურა თითქმის გადაშენდა.

საინტერესოა, აფხაზეთში სოფლის მეურნეობის ხანგრძლივი კრიზისის დროს, განვითარების რა პერსპექტივები ან პრიორიტეტები გააჩნია მას გლობალიზაციისა და რეგიონალიზაციის რთული პროცესების კონტექსტში. ადრე სოფლის მეურნეობის მრავალფეროვანი დარგების განვითარებას, თავის მხრივ, გეოგრაფიული პირობები განსაზღვრავდა. „უპირველესად კლიმატი, ნალექების სიუხვე, ნიადაგის მრავალფეროვნება, ხელსაყრელი ვაკე და გორაკ-ბორცვიანი რელიეფი. ეკონომიკური წინამძღვრები - შრომითი რესურსების უზრუნველყოფა,

მოხერხებული სატრანსპორტო მდებარეობა და რაც მთავარია, ქვეყნის ინტერესები სუბტროპიკული და სამხრეთული კულტურების განვითარებისათვის“ (ზუხბაია, ზანთარაია 1988:156). ამჟამად რეგიონში პრიორიტეტად აგრარული სექტორის განვითარება რჩება; ბუნებრივი, ისტორიული და სოციალურ-ეკონომიკური პირობები იმის პერსპექტივას ქმნის, რომ რეგიონში პრიორიტეტულ დარგად კვლავ აგრარული სექტორის განვითარება დარჩეს, თუმცა, შექმნილ კრიზისულ მდგომარეობას სამი ძირითადი ფაქტორი ასახავს: 1. ქართულ-აფხაზური კონფლიქტის გავლენა; 2. აგრარული სექტორის საბაზრო ტრანსფორმაცია; 3. სოფლის მეურნეობის დარგის სამართლებრივ-ორგანიზაციული და ეკონომიკური მონყობის მოდელი.

აღნიშნული კრიზისი მხოლოდ ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენის შემდეგ და ერთიანი, ინტეგრირებული აგრარული სექტორის შექმნის შედეგად გამოსწორდება (ზუხბაია 2015:94).

საკვლევი თემის დასაწყისში უკვე აღინიშნა, რომ საქართველოს მხარეები ისტორიულად სამეურნეო ურთიერთობითაც არიან ერთმანეთთან შეკავშირებული, ამიტომ არსებული კონფლიქტის გადაწყვეტა უნდა მოხდეს ეკონომიკური ფაქტორების ხელშეწყობით. „ამ ურთიერთობის აღდგენისათვის ქმედებები კი არ უნდა იყოს ორიენტირებული რალაც სასურველ დონეზე, არამედ ის უნდა დაემყაროს პრაგმატიზმს და ურთიერთობის მინიმუმის უზრუნველყოფის ამოცანებს“ (ჯიბუტი 2007:17). ცხადია, აგრარული სექტორი პრიორიტეტულ დარგად დარჩება, მაგრამ როგორც საკურორტო ზონა და ინტენსიური სამეურნეო ათვისების რეგიონი, იგი საქართველოს მნიშვნელოვან ეკონომიკურ რაიონად რჩება. მისი მოხერხებული სატრანსპორტო გეოგრაფიული მდებარეობა, ბუნებრივი, ისტორიული და სოციალურ-ეკონომიკური პირობები ეკოლოგიური უსაფრთხოების დაცვის მიზნით უნდა გამოიყენონ (რიგვავა 2004:160).

ამრიგად, აფხაზეთში, გალის რაიონში, დღეს არსებული მრავალი ხელისშემშლელი ფაქტორის მიუხედავად, უნდა აღორძინდეს არა მხოლოდ სუბტროპიკული მეურნეობა, არამედ სო-

ფლის მეურნეობის ამ რეგიონისათვის დამახასიათებელი სხვა დარგებიც. აქ წარმოება მიბმული იყო ადგილობრივი ნედლეულის გადამამუშავებაზე და ამიტომ რეალურად უნდა იქნას შეფასებული თანამედროვე ინდუსტრიის ეკონომიკური თუ კულტურული პოტენციალი.

დამონმებული ლიტერატურა

აფხაზეთის 1996 - აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა, თბ., 1996.

გაზეთი 2004 - გაზეთი „აფხაზეთის რესპუბლიკა“, Весна зовет на полях и плантации, газ. „Республика Абхазии“, 23-24 март, 2004.

გრძელიშვილი 2011 - გრძელიშვილი ნ., აფხაზეთი, ქრისტიანობა და ეკონომიკა, თბ., 2011.

დევიძე 1961 - დევიძე ნ., სოფლის მეურნეობის განვითარება და განლაგება აფხაზეთის ასსრ-ში, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, XVI, თბ., 1961.

დუმბაძე 1957 - დუმბაძე მ., დასავლეთ საქართველო XIX საუკუნის I ნახევარში, თბ., 1957.

ვორონცოვი, ლეინჯილია 1986 - ვორონცოვი ვ., ლეინჯილია ნ., თხილის კულტურის მდგომარეობა და განვითარების პერსპექტივები აფხაზეთის ასსრ-ში, „სუბტროპიკული კულტურები“, N6, 1986.

ზარდალიშვილი 1962 - ზარდალიშვილი კ., საქართველოს სსრ ეკონომიკური დარაიონება, თბ., 1962.

ზუხბაია, ზანთარაია 1988 - ზუხბაია ვ., ზანთარაია ს., გალი, სოხუმი, 1988.

ზუხბაია 2015 - ზუხბაია მ., აფხაზეთის ოკუპირებულ ტერიტორიაზე სოფლის მეურნეობის ძირითადი პრობლემები, სამეცნიერო პრაქტიკული კონფერენცია, თბ., 2015.

ინგოროყვა 1918 - ინგოროყვა პ., საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ, თბ., 1918.

კეცხოველი 1957 - კეცხოველი ნ., კულტურულ მცენარეთა ზონები, თბ., 1957.

- ლორთქიფანიძე 1998** - ლორთქიფანიძე მ., აფხაზეთის „შურისძიების შიში“, გაზ. „ახალი ტალღა,“ 16 ოქტომბერი, 1998.
- მალრაძე 2005** - მალრაძე მ., აფხაზეთის დემოგრაფიული სურათი, გაზ. „აფხაზეთის ახალი ხმა,“ 29 ივნისი, 2005.
- ნადარეიშვილი 1998** - ნადარეიშვილი თ., აფხაზეთი ომამდე და ომის შემდეგ, თბ., 1998.
- რეხვიაშვილი 1982** - რეხვიაშვილი მ., იმერეთი XVIII საუკუნეში, თბ., 1982.
- რიგვავა 2004** - რიგვავა ლ., აფხაზეთის ბუნებრივი რესურსების გამოყენების სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემები, თბ., 2004.
- საქართველოს 1926** - საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერა, თბ., 1926.
- უსტიაშვილი 2004** - უსტიაშვილი ს., რატომ ვკარგავთ ყოველწლიურად 300 მილიონ დოლარს, გაზ. „მთავარი გაზეთი,“ 28 აპრილი, 2004.
- ქავთარაძე 1971** - ქავთარაძე ა., აფხაზეთის ასსრ სოფლის მეურნეობა 50 წლის მანძილზე, სოხუმი, 1971.
- შულგინა 2002** - Шулгина Н., Сельское хозяйство Абхазии должно перейти на цивилизованные формы, газ. „Республика Абхазии“, 22-23 январь, 2002.
- ჩიქოვანი 1975** - ჩიქოვანი ო., მინის პრობლემა საქართველოში და კოლხეთის მელიორაციის მნიშვნელობა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის სერია), N1, 1975.
- ძიძარია 1962** - ძიძარია ა., XIX საუკუნის ქართველი მოღვაწეები აფხაზეთის შესახებ, ჟურ. „მნათობი,“ N7, 1962.
- ჯანელიძე 1992** - ჯანელიძე ჯ., სიმართლე ბოლომდე უნდა ითქვას, გაზ. „კოლხური დიადემა,“ 1 ოქტომბერი, 1992.
- ჯიბლაძე 1985** - ჯიბლაძე ლ., ძველი კოლხური მასალები ენგურის მარჯვენა სანაპიროდან, „ძეგლის მეგობარი,“ N70, 1985.
- ჯიბლაძე, მუხიგულაშვილი 1998** - ჯიბლაძე ლ., მუხიგულაშვილი ი., მეტალურგიული წარმოების ნაშთები გალის რაიონის სოფელ ფიჩორიდან, „ძეგლის მეგობარი,“ N1, 1998.
- ჯიბუტი 2007** - ჯიბუტი მ., აფხაზეთში (საქართველო) კონფლიქტის გადანაცვლების ხელშეწყობა ეკონომიკური ფაქტორების გამოყენებით, თბ., 2007.